

რელიგიური კონფლიქტების გაშუქების პრობლემა ქართულ მედიაში

გიორგი აბაზაძე

კავკასიის საერთაშორისო უნივერსიტეტის მასობრივი კომუნიკაციის დოქტორანტი

DOI: <https://doi.org/10.52340/gbsab.2024.51.03>

რეზიუმე

რელიგიური კონფლიქტების გაშუქება თანამედროვე ქართული მედიისთვის ურთულესი გამოწვევაა. ქართული მედიასაშუალებები მეტ-ნაკლებად ნეიტრალური არიან რელიგიური თემების გაშუქებისას; თუმცა, არის შემთხვევები, როცა ჟურნალისტები კონტექსტიდან დამახინჯებულად აშუქებენ სიტუაციებს, რაც იწვევს პრობლემების გამწვავებას და აღიზიანებს დაპირისპირებულ მხარეებს. არადა, მედია გადამწყვეტ როლს ასრულებს რელიგიური კონფლიქტების შესახებ საზოგადოების აღქმის ჩამოყალიბებაში. ამიტომ აუცილებელია, მედია მიუკერძოებელი და სამართლიანი იყოს.

ნაშრომში შესწავლილია ადიგენის რაიონის სოფელ მოხში განვითარებული კონფლიქტები და შესწავლილია ამ პრობლემის ირგვლივ მედიაში გაშუქებული მასალები.

კვლევამ აჩვენა, რომ ქართველი ჟურნალისტები ცდილობენ, დაიცვან ეთიკისა და სამართლიანობის ნორმები, მაგრამ გადაცდომებიც ხშირად გვხვდება.

Resume

Resume The coverage of religious conflicts is the most difficult challenge for modern media. Georgian media are more or less neutral when covering religious topics. However, there are cases when journalists cover situations in a distorted way. That causes increasing problems and opposite sides become aggressive. However, the media plays a crucial role in covering religious conflicts. It contributes to the formation of religious perception in the society, That's why ,Media must be fair and impartial. Conflicts developed in Mokh village of Adigeni region

and media coverage of this problem are studied in the work The research showed that Georgian journalists try to observe the norms of justice and ethics, but there are also frequent violations.

საკვანძო სიტყვები: რელიგია, მედია, კონფლიქტები, კომისია, მანდატი, შენობა, რეგიონი, მოხი.

ჩვენი საკვლევი სფეროა, ქართულ მედიაში რელიგიური კონფლიქტების გაშუქების პროცესები ადიგენის რაიონის სოფელ მოხში განვითარებული პროცესების ფონზე.

იმისათვის, რომ ჩვენი კვლევა სიღრმისეული და საინტერესო ყოფილიყო, გამოვიყენეთ თვისებრივი კვლევის - ისტორიული და კომპარატიული მიდგომა, რამაც საშუალება მოგვცა, გაგვეკეთებინა ლოგიკური და ობიექტური შეფასებები.

ჩვენი მიზანია, შევისწავლოთ რელიგიური კრიზისების გაშუქების პროცესი ქართულ მედიაში და საზოგადოებაზე მედიის გავლენები.

ჩვენ მიერ შესწავლილი მასალების ფონზე მივედით იმ შედეგამდე, რომ მედია საშუალებები დიდ გავლენას ახდენს რელიგიური კონფლიქტების მიმდინარეობის პროცესებზე; თუმცა კვლევამ აჩვენა ისიც, რომ მედია ლანდშაფტი ყოველთვის არ არის დაცული მიკერძოებისგან.

შესწავლილი მასალების ფონზე მივედით იმ დასკვნამდე, რომ რელიგიური პრობლემების გაშუქება ქართული მედიისთვის პრინციპულად მნიშვნელოვანი პრობლემაა და მეტ მხარდაჭერას საჭიროებს.

გლობალურ საინფორმაციო საზოგადოებაში რელიგიის თანამედროვე ფორმების თავისებურებების კვლევამ გვაჩვენა, რომ რელიგიამ და რელიგიურობამ დღეს არათუ დაკარგა აქტუალობა, არამედ, პირიქით, ხელახლა დაიბადა და ახალი შესაძლებლობების, გამოწვევების წინაშეა.

გამოხატვის თავისუფლება არის ადამიანის ფუნდამენტური უფლება, რომელიც წარმოადგენს დემოკრატიული საზოგადოებების ქვაკუთხედს და საშუალებას აძლევს ადამიანებს, გამოხატონ თავიანთი აზრები, იდეები და რწმენა ცენზურის ან რეპრესიების შიშის გარეშე. იმის მიუხედავად, რომ ეს უფლება გადამწყვეტია ღია დიალოგისა და ჰარმონიული საზოგადოების ჩამოსაყალიბებლად, ის სულ უფრო რთული და კომპლექსური ხდება რელიგიურ მრწამსთან ერთად. რელიგიური კონფლიქტი, რომელიც ხშირად წარმოიქმნება გამოხატვის თავისუფლებასა და წმინდა რელიგიურ პრინციპებს შორის შეტაკების შედეგად, მნიშვნელოვან გამოწვევას უქმნის საზოგადოებას; ადამიანებს, რომლებიც ცდილობენ, დაამყარონ დელიკატური ბალანსი ინდივიდუალურ თავისუფლებასა და რელიგიურ სენსიტიურობას შორის.

თემა ქართული რეალობისთვისაც უდავოდ აქტუალურია, რადგან საქართველო რელიგიური მრავალფეროვნებით გამოირჩევა.

2014 წელს ადიგენის მუნიციპალიტეტის სოფელ მოხში რელიგიური ნაგებობის გამო შეიქმნა კონფლიქტი ქრისტიანსა და მუსლიმ თემებს შორის.

მოცემული კონფლიქტი მომდინარეობს სტრუქტურის ბუნებისა და დანიშნულების შესახებ განსხვავებული ისტორიული პერსპექტივიდან, რაც იწვევს დაძაბულობასა და უთანხმოებას (ჟურნალი „ლიბერალი“, 2018).

სოფელ მოხში არსებული შენობა რელიგიური მრავალფეროვნების ერთგვარ სიმბოლოა. თუმცა, მისი გაურკვეველი სტატუსი იქცა ქრისტიანულ და მუსლიმანურ თემებს შორის მტრობის კატალიზატორად. შენობის ისტორიის ირგვლივ არსებული ურთიერთგამომრიცხავი ნარატივები ამძაფრებს დაძაბულობას; მუსლიმები ამტკიცებენ, რომ ის ისტორიულად მეჩეთია; ქრისტიანები ამტკიცებენ, რომ შენობა,

რომელიც აგებულია ეკლესიის ქვებით, ქრისტიანული არქიტექტურული მემკვიდრეობის მნიშვნელოვანი მასალაა.

დაძაბულობის კვალდაკვალ მთავრობამ 2014 წელს შექმნა სპეციალური კომისია, რომელსაც დაევალა შენობის პრობლემის შესწავლა. დაპირისპირების მოგვარებისა და სამართლიანი გადაწყვეტილების მიღების მიზნით, კომისიამ ჩაატარა ყოვლისმომცველი ორწლიანი გამოძიება. კომისიის მანდატი ნათელი იყო: გამოეკვლია მოხის ნაგებობის ისტორიული წარმომავლობა და ამ გზით დაესრულებინა კონფლიქტი.

ორწლიანი მუშაობის შემდეგ კომისიამ მიიღო გადაწყვეტილება, რომ შენობა არ დაეთმო არც ქრისტიანული და არც მუსლიმანური თემისათვის. საბოლოო გადაწყვეტილებით, შენობა-ნაგებობა დარჩა სამართლებრივ და რელიგიურ გაურკვევლობაში (ჟურნალი „ლიბერალი“, 2018).

მოხის დაპირისპირების შესახებ 2018 წელს ჟურნალმა „ლიბერალმა“ მოამზადა ვიდეო-სიუჟეტი „თოვლში მოყოლილი მოხის ამბავი“. მისი ავტორია დათო ფარულავა. სიუჟეტი 24:58 წამი გრძელდება; 1:00 წუთზე რეპორტაჟში საუბრობს სოფლის ერთ-ერთი მცხოვრები - თამაზ ბერიძე: „აქ არ იგრძნობოდა, ვინ მართლმადიდებელი იყო და ვინ - მუსლიმი; აქ იყო მხოლოდ ადამიანურ ურთიერთობებზე აგებული სიტუაცია. ახლა ხდება მუსლიმი თემის მარგინალიზაცია სახელმწიფოს მხრიდან; ჩემი მართლმადიდებელი მეგობრებიც ფეხის ხმას აჰყვენენ“ (ჟურნალი „ლიბერალი“, 2018).

ვიდეო-რეპორტაჟიდან ვიგებთ, რომ სოფელ მოხის იმამი - თემგის ბერიძე პარასკევის ლოცვას ე.წ. სადავო ნაგებობის წინ ადავლენდა, რადგან სადავო შენობაში შესვლა მუსლიმ თემს სასტიკად აუკრძალა მართლმადიდებელმა მოსახლეობამ. იმამი ყვება, რომ „მუსლიმთა სამმართველომ“ გაათავისუფლა და ხელფასი შეუწყვიტა მას შემდეგ, რაც ახალ მეჩეთში გადასვლის მოთხოვნას არ დაემორჩილა.

ვიდეო-რეპორტაჟში 16:07 წუთზე საუბრობს მეთორმეტე კლასელი თეონა ბერიძე; გოგონა აღნიშნავს, რომ ქრისტიანმა დირექტორმა მას სკოლაში თავსაფრის ტარება აუკრძალა.

მოხის ნაგებობის ირგვლივ განვითარებული მოვლენები აისახა სოფელ მოხის სასკოლო გარემოზეც.

რეპორტაჟი გაშუქებულია მხოლოდ მუსლიმური თემის გადმოსახედიდან. ვიდეო-რეპორტაჟის მიხედვით, ქრისტიანი თემი ავიწროებს მუსლიმ თემს.

2014 წელს, სოფელ მოხში მწვავე დაპირისპირება - სიტყვიერი და ფიზიკური შელაპარაკება მოხდა ქრისტიანსა და მუსლიმ მოსახლეებს შორის.

იმავე საღამოს „პირველი არხის“ ეთერში 20:02 წუთზე გავიდა სიუჟეტი - „**ინციდენტი სოფელ მოხში**“. სიუჟეტიდან ირკვევა, რომ ინციდენტის გამო დააკავეს 14 ადამიანი; კადრში ისმის მოსახლეობის კომენტარები: „**მოლაპარაკება არ არის! ხმის გაღება არ არის და პირდაპირ ცემა-ტყეპით დაიწყო**“. 20:04 წუთზე სიუჟეტში ვხედავთ დაპირისპირებული მხარეების სიტყვიერ შელაპარაკებას კონფლიქტის დროს.

რეპორტიორი მაყურებელს აწვდის დეტალურ ინფორმაციას იმის შესახებ, რომ სოფელ მოხის ადგილობრივი მუსლიმების გაღიზიანება გამოიწვია სადავო შენობა-ნაგებობაზე განთავსებულმა ბანერმა, რომლის მიხედვითაც აღნიშნული შენობა-ნაგებობა სახელმწიფოს საკუთრებაა და იქ ტარდება სოფ. მოხის ბიბლიოთეკის სარეაბილიტაციო სამუშაოები („პირველი არხი“, 2014).

20:05 წუთზე რეპორტიორს ინტერვიუს აძლევს სამცხე-ჯავახეთის გუბერნატორი, რომელიც აღნიშნავს, რომ მოსახლეობასთან 4 საათიანი მოლაპარაკებების შემდეგ სარესტავრაციო სამუშაოები გაგრძელდება.

რეპორტაჟში იგრძნობა მოსახლეობის უკმაყოფილება მთავრობისადმი. მართლმადიდებელი თემი იმედოვნებს, რომ სადავო შენობა-ნაგებობის გადაცემა არ მოხდება მუსლიმი თემისათვის.

უნდა აღინიშნოს, რომ „პირველი არხის“ ეთერში მაყურებელმა შეძლო, ვრცლად მოესმინა კონფლიქტის წარმოშობისა და გამწვავების მიზეზები. ობიექტურად არის გადმოცემული როგორც მუსლიმი, ასევე მართლმადიდებელი მოსახლეების პოზიცია; არც ტელეწამყვანი და არც რეპორტიორი მიკერძოებული არ არის.

„სსიპ რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო“ სოფელ მოხში განვითარებულ მოვლენებს იმავე საღამოს, ანუ 2014 წლის 22 ნოემბერს გამოეხმაურა სააგენტოს ოფიციალურ ვებ-გვერდზე -

„განცხადება ადიგენის რაიონის სოფელ მოხში დღეს განვითარებულ მოვლენებთან დაკავშირებით“. განცხადებაში აღნიშნულია, რომ რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო წუხს ადიგენის რაიონის სოფელ მოხეში განვითარებული მოვლენების გამო; რელიგიის საკითხთა სააგენტო მიიჩნევს, რომ წარმოქმნილი კონფლიქტი ქრისტიანულ და მუსლიმ თემს შორის, გაურკვეველი წარმოშობის შენობა-ნაგებობის საფუძველზე, უნდა გადაიჭრას ყველა შესაბამისი მხარის ჩართულობით. სააგენტო მოუწოდებს საზოგადოებას სიმშვიდისა და კეთილგონიერებისაკენ, რათა პროცესის ესკალაციამ არ დააზიანოს სახელმწიფო ინტერესები (სსიპ რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო, 2014).

„ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტმა“ გამოაქვეყნა სტატია - **„სოფელ მოხში განვითარებული მოვლენების ანალიზი“;** სტატიაში შესწავლილია მოვლენების განვითარების პროცესები და შეფასებულია მოსალოდნელი საფრთხეები. (ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, 2014).

შესავალში ნაჩვენებია დაპირისპირება ადგილობრივ მუსლიმებსა და სამართალდამცავებს შორის იმ სადავო შენობის დემონტაჟთან დაკავშირებით, რომელიც, მუსლიმი თემის რწმენით, ოდესღაც მეჩეთი იყო. ფონური ინფორმაცია ქმნის საფუძველს შემდგომი დეტალური ანალიზისთვის.

სტატიაში აღწერილია ისტორიული კონტექსტი და ფაქტობრივი გარემოებები; ავტორი, ადგილობრივი უხუცესების ნაამბობზე დაყრდნობით, გვიამბობს, როგორ გადაკეთდა საბჭოთა პერიოდში შენობა კლუბად; როგორ ცდილობდნენ მუსლიმები შენობის შენარჩუნებასა და მის აღდგენას; გვაჩვენებს ხელისუფლების მხრიდან კონკრეტული რეაგირების ნაკლებობას (ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, 2014). სტატიაში დეტალურადაა მეჩეთის დემონტაჟის პროცესი და სამართალდამცავების მიერ ძალის გამოყენება.

ავტორი უყურადღებოდ არ ტოვებს კონფლიქტის დროს დაკავებულ იმ მუსლიმ მოქალაქეებს, რომლებიც საუბრობენ სამართალდამცავების მხრიდან არასათანადო მოპყრობაზე.

სტატიაში ნაჩვენებია ადგილობრივი და ცენტრალური ხელისუფლების წარმომადგენლების, რელიგიის საკითხთა სააგენტოსა და საქართველოს საპატრიარქოს პოზიციებიც.

ავტორი ხაზს უსვამს წინააღმდეგობრივ პრეტენზიებსა და განსხვავებულ პერსპექტივებს.

სოფლის ქრისტიანული თემის წარმომადგენელი - ბეჟან რეხვიაშვილი ხაზგასმით აღნიშნავს: **„წინააღმდეგი ვარ, რომ მეჩეთი აშენდეს; ქართული მიწა-წყალია! ქრისტიანი ვარ და არ უნდა ვიყო წინააღმდეგი? ხომ აქვთ მეჩეთი? ერთი, ორი... რად უნდათ კიდევ?“. კიდევ უფრო კატეგორიულია სოფლის მკვიდრის - ტარიელ ხარშილამის პოზიცია; მისი აზრით, მეჩეთის აშენებით მუსლიმი ქრისტიანს „აგდებს გარეთ, და თვითონ შემოდის ჩემს ოჯახში.“ (ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, 2014).**

სტატია სრულდება ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტის ანალიზზე დაფუძნებული რეკომენდაციებით - სავარაუდო ძალის გამოყენების სამართლიანი შეფასება; მუსლიმთა დევნის საქმეების ხელახალი გადაფასება; რელიგიურ საკუთრებასთან დაკავშირებული რესტიტუციის საკითხების შესასწავლად სამთავრობო კომისიის შექმნა.

ავტორი დეტალურად განიხილავს ხელისუფლების წარმომადგენლების საჯარო განცხადებებს და გვთავაზობს მათ ანალიზს; ნაჩვენებია მთავრობის შიგნით არსებული საპირისპირო შეხედულებები; პრემიერ-მინისტრი ამ საკითხს არ შეხებია და პასუხისმგებლობას ანიჭებს მუსლიმთა თემს; ხოლო სახელმწიფო მინისტრი შერიგებისა და სამოქალაქო თანასწორობის საკითხებში მხარს უჭერს გუბერნატორის გადაწყვეტილებას, სადავო შენობაში კულტურული ცენტრის დაარსებასთან

დაკავშირებით; ის აღნიშნავს, რომ მათ „ინტერესებს ლეგიტიმური საფუძველი არ გააჩნია“ (ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი, 2014).

სტატიაში მხარეთა პოზიციები მეტ-ნაკლებად დაბალანსებულია; ნაჩვენებია როგორც მუსლიმთა, ასევე ქრისტიანთა შეხედულებები. თუმცა, ზოგადი განწყობითა და ტონით ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი მაინც იხრება მუსლიმი თემის მხარდაჭერისკენ. მართლმადიდებლური საზოგადოების განწყობა კი ნაწილობრივად მხოლოდ და მხოლოდ შესწავლილი და წარმოდგენილი.

მოხის პრობლემებს ინტერნეტ ჟურნალი „Netgazeti.ge“ 2021 წლის 13 მაისს - ანუ 7 წლის შემდეგ შეეხმიანა სტატიით: „კონფლიქტიდან 7 წლის შემდეგ: „მოხის ისტორიული მეჩეთი კვლავ გაპარტახებულია“ (Netgazeti.ge, 2021).

სტატიაში შესწავლილია ადიგენის მუნიციპალიტეტის სოფელ მოხის წარმომავლობის ისტორია. აღნიშნულია, რომ სოფელში მოსახლეობის უმრავლესობა მუსლიმია; ზოგადი ისტორიული კონტექსტიდან ავტორი გადადის 2014 წლის კონფლიქტსა და რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტოს მოთხოვნით შექმნილი კომისიის დასკვნაზე;

კომისიის მიერ 2016 წლის 3 ნოემბერს გამოცხადებული დასკვნის საფუძველზე შენობა არ დაეთმო არც მუსლიმურ და არც ქრისტიანულ მრევლს. კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოს კი დაევალა შენობის სამომავლო გამოყენების კონცეფციის შემუშავება (Netgazeti.ge, 2021).

ავტორი მიიჩნევს, რომ კონცეფცია 2021 წლისთვისაც არ იყო შემუშავებული.

წერილში ხაზგასმულია, რომ მუსლიმი სასულიერო პირები და უფლებადამცველები აკრიტიკებენ სახელმწიფოს პოლიტიკას და გულგრილობაში ადანაშაულებენ;

საკითხში უკეთ გარკვევისათვის ავტორი ეყრდნობა სპეციალისტებისა და ექსპერტების შეხედულებებს; „სოციალური სამართლიანობის ცენტრის“ თანასწორობის პოლიტიკის პროგრამის დირექტორის - თამთა მიქელაძის აზრით: „სახელმწიფოს არ აღმოაჩნდა მისი განვითარების იმგვარი ხედვა, რომელიც, ერთი მხრივ, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ინტერესებს უპასუხებდა და,

ამავდროულად, ამ ძეგლის მომავალს მინიმუმ მულტიკულტურული რელიგიათაშორისი დიალოგის და მრავალფეროვნების წახალისების სივრცედ აქცევდა“. მიქელაძე აკრიტიკებს ხელისუფლების მიერ სიტუაციის მართვას და ხაზს უსვამს, რომ ძველი მეჩეთის მოუგვარებელმა პრობლემებმა კონფლიქტი გააღრმავა.

„თუკი კონცეფცია ასეთი იქნებოდა, შესაძლოა, ძალიან საინტერესო გზა ყოფილიყო პრობლემის მოგვარების, კონფლიქტის გადაჭრისთვის. თუმცა ეს, რა თქმა უნდა, მუსლიმი თემის და მუსლიმი ორგანიზაციების რეალური ნება და არჩევანი უნდა ყოფილიყო, იმიტომ, რომ მათ აქვთ უფლება, ისტორიული ძეგლები დაიბრუნონ“ (Netgazeti.ge, 2021).

თამთა მიქელაძის აზრით, ხელისუფლების ხედვის ნაკლებობამ კონფლიქტი გაართულა და ძეგლი ვერ გადაიქცა მულტიკულტურული რელიგიათაშორისი დიალოგის სივრცედ. შემოთავაზებული გამოსავალი გულისხმობს იმ საერთო კულტურული სივრცის შექმნას, რომელიც მოიცავს როგორც ისლამურ, ისე ქრისტიანულ მემკვიდრეობას, მრავალფეროვნების ხელშეწყობას გამოფენებისა და საერთო ღონისძიებების საშუალებით (Netgazeti.ge, 2021).

„Netgazeti.ge“ ნათელს ჰფენს მოხის რელიგიურ კონფლიქტს და გვთავაზობს ისტორიული, კულტურული და სამართლებრივი პროცესების დეტალურ შესწავლას. სტატია მოუწოდებს მკითხველს, დაფიქრდეს სახელმწიფოს როლზე კულტურული მემკვიდრეობის შენარჩუნების პროცესში, რელიგიათაშორისი დიალოგის ხელშეწყობაში, თითოეული მოქალაქისთვის რელიგიური თავისუფლების უზრუნველყოფაში.

წერილში მოხის პრობლემები დაბალანსებულად და მიუკერძოებლადაა ასახული; შესწავლილია საკითხის ისტორიული კონტექსტი, რაც მკითხველს საშუალებას აძლევს, უფრო მეტი გაიგოს მოვლენათა შესახებ (Netgazeti.ge, 2021).

ავტორი გვაჩვენებს მუსლიმური თემის პოზიციას; გვთავაზობს მუსლიმი სასულიერო პირების, უფლებადამცველებისა და „საქართველოს მუსლიმთა კავშირის“ თავმჯდომარის - იმამ ჯამბულ აბულაძის განცხადებებს - „**მხოლოდ მოხის მეჩეთზე არ**

არის საუბარი. სამცხე-ჯავახეთში უამრავი ისტორიული მეჩეთია, რომლებიც გადაცემულია სახელმწიფოსთვის, რომელიც არაფერს აკეთებს მათ შესანარჩუნებლად“. Netgazeti.ge-მ ეფექტურად გააშუქა მუსლიმთა პერსპექტივა და ნათელი მოჰვინა მათ პოზიციას სადავო შენობის კონსერვაციისა და აღდგენის ირგვლივ (Netgazeti.ge, 2021). სტატიაში გაანალიზებულია მართლმადიდებელი მოსახლეობისა და საქართველოს მართლმადიდებლური ეკლესიის პოზიცია, რომელსაც ამყარებს მეუფე თეოდორეს განცხადება; საკითხის გადაჭრის პროცესში საპატრიარქოს ჩართულობა მნიშვნელოვანია იმდენად, რამდენადაც ის წარმოადგენს დავაში ჩართული მართლმადიდებელი საზოგადოების თვალსაზრისს (Netgazeti.ge, 2021).

სტატია წარმოადგენს მოხის პრობლემის ობიექტურად გაანალიზების მცდელობას როგორც მუსლიმი, ისე მართლმადიდებელი თემის თვალსაწიერიდან. ექსპერტთა მოსაზრებებისა და სამართლებრივი ასპექტების ჩართულობა კიდევ უფრო ამტკიცებს ნარატივს (Netgazeti.ge, 2021).

დასკვნის სახით შეგვიძლია, ვთქვათ, რომ პრობლემის მოგვარების უმთავრესი გზა დამოუკიდებელ მედიაზე გადის; მედიის პოლიტიკური თავისუფლება დემოკრატიული საზოგადოების ქვაკუთხედიანია. დამოუკიდებლობა გადამწყვეტია მედიის სანდოობისა და საზოგადოების ნდობის შესანარჩუნებლად. რელიგიური კონფლიქტების გაშუქებისას პოლიტიკური თავისუფლება საშუალებას აძლევს მედიას, ობიექტურად წარმოაჩინოს ფაქტები - პოლიტიკური დღის წესრიგისა და მიკერძოების გარეშე. დამოუკიდებელი მედია უნდა იყოს ინფორმაციის სანდო წყარო საზოგადოებისთვის, რითაც ხელს შეუწყობს ინფორმირებულ დისკუსიებსა და დებატებს.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. ჟურნალი „ლიბერალი“, 2014, თოვლში მოყოლილი მოხის ამბავი.
<https://shorturl.at/krCGU>;
2. სსიპ რელიგიის საკითხთა სახელმწიფო სააგენტო, 2014, „განცხადება ადიგენის რაიონის სოფელ მოხეში დღეს განვითარებულ მოვლენებთან დაკავშირებით“.
<https://shorturl.at/dnsDH>;
3. „ტოლერანტობისა და მრავალფეროვნების ინსტიტუტი“, 2014, „სოფელ მოხში განვითარებული მოვლენების ანალიზი“; <https://shorturl.at/EGILX>;
4. „Netgazeti.ge“, 2021, კონფლიქტიდან 7 წლის შემდეგ: „მოხის ისტორიული მეჩეთი კვლავ გაპარტახებულია“; <https://shorturl.at/vwyCH>;
5. კონფლიქტების გაშუქება ქართულ მედიაში;
https://mdfgeorgia.ge/uploads//Konfliktebis_gashukeba_qartul_mediashi.pdf.
6. Hoover S.M. Religion in the Media Age. London: Routledge, 2006;
7. Internet i Kościół / Ed. J. Kloch; Elipsa, 2011;